

פרופ' יוסף קלוזנר

משני
עולמות

מסות ספרותיות

מסדה
ירושלים
ב'אלול תשד

שני ביאליקים

בעקבותיו של תומאס קארלייל קבע אחד העם את ההנחה שהנביא הוא חדדדי, ואילו המכהן הוא רב-צדדי. כלומר: האדם הגדול (הנביא בלשונו של אחד העם) רואה רק צד אחד של החיים, שלא ראו אחרים בשעתו, ובו הוא משקיע את כל נשמתו; ואילו האדם הבינוני (המכהן) מקיף הרבה צדדים של החיים, ועל-כן אין נשמתו נתונה אף לאחד מהם בשלמות. השקפה זו נתקבלה בציבור היהודי ונעשתה שלטת בתוכו. ואולם באמת אין הדבר כך.

לא האדם הבינוני הוא רבצדדי, אלא האדם הגדול דוקה. כי האדם הגדול באמת מקיף עולמות שלמים, ואילו האדם הבינוני הוא חי בעולם צר וחדגוני. באמת לא היה הנביא חדדדי כלל הוא נשא את משאו על עמים וממלכות, על כל העולם הידוע בימיו ועל כל העניינים המדיניים, הדתיים והתרבותיים, שעמדו על הפרק בזמנו.

ודאי לאדם הגדול יש רעיון מרכזי אחד, ואולם אין לערבב דבר זה בחדדדיות, שהרי את הרעיון המרכזי מקיפים שאר הרעיונות של האדם הגדול, שמתייחסים אל הרעיון המרכזי ככוכבי-הלכת אל השמש.

גם על ביאליק אמרו שהוא חדדדי: שיש ביצירתו רק צד אחד — מוסר-הנביאים, ואף אני עצמי חשבתי כך בבחרותי כשפירסמתי את מאמרי הראשונים על ביאליק, ואולם כשהתחלתי קורא את שיריו וסיפוריו ביתר עיון, נוכחתי, שאין הדבר כך. ואמנם, מכיון שביאליק משורר גדול הוא אי-אפשר שיחא חדדדי, כי אדם גדול באמת אי-אפשר לו בלא סתירות, וניגודים בנשמתו.

זבכך — גם ביצירותיו; ניגודים וסתירות, שבאים לידי הרמוניה עליונה בסך-הכולל של כל מה שיצר בחייו.

ויש לו, לביאליק, שיר אחד, שמגלה את הסתירות והניגודים שבנשמתו. שיר זה הוציא ביאליק פעם מקובץ-שיריו, אחר-כך הכניס אותו והוציא אותו שוב, ובהוצאה אחרונה של כל שיריו, שיצאה זמן מועט קודם פטירתו, סוף-סוף הכניס אותו מחדש לחוך הקובץ הגדול. שם-השיר הוא „דמעה נאמנה“, בו הוא אומר, שאם יראה אדם, שהוא, המשורר, בוכה על „חורבן איוו ארץ פלאות“ או

גם אם בגדולות ובנשגבות

ממני תראה, פי אתה-לך,

פי אתאו לרפוב בערבבות,

פי אשאל להיות פרוב או מלאך,

או זרוע פאל לי אבקשה, —

אל יאמין לדמעותיו, כי כל אלה הם „רק דברי-רוח. מלים, מלים“. ואולם יש לו, למשורר, דמעה אחת נאמנה, אמיתית, שמדי ירעב — יורידנה“. בה יש להאמין. היא אינה באה מתוך „דברי-רוח“. כאן לפנינו ביאליק אחר לגמרו, לא איש-הרוח, לא „משורר נשגב“, שבוכה על גלות-השכינה, או על שאינו יכול להרקייע לשחקים, אלא אדם פשוט, שהוא בוכה בשעה שהוא רעב. בפשטות: הוא אינו רוצה לרעב, הוא רוצה להיות שבע ככל שאר בני-האדם.

כי ביאליק, שבוודאי ובוודאי היה איש-הרוח במובן הנעלה של מלות אלו, הכיר בערכו הגדול של החומר, הכיר גם בחשיבותם של „הבצלים והשומים“. מכאן אהבתו היתרה לאם-האדמה, ביאליק אהב לתאר וידע לתאר באופן מצוין את היהדות הפשוטה, ואפילו הגסה, — אותה יהדות, שאוהבת סעודה טובה ושמנה, שעומדת בשתי רגליה על האדמה, ביאליק, איש-הרוח, כאילו רצה לברוח מן היהדות הרוחנית יותר מדאי, ולפיכך תיאר בחיבה יתירה בני-אדם פשוטים וגסים כ„אריה בעל-גוף“, או תמונות ומחזות מגושמים כמו „שור אבוס וארוחת-ירק“, „יום הששי הקצרי“ עם הרב שנשתכר,

ואפילו „מאחורי הגדר“ עם האהבה הפשוטה והגסה של יהודי המוני למארינקו השקצה“.

ביאליק ידוע כחובב ומעריץ של היהדות התלמודית. הרי הוא הוא שכתב את השירים „על סף בית-המדרש“, „אם יש את נפשך לדעת“ ו„המתמיד“, שבהם מובע הרעיון, שרק יהדות זו הצילה את ישראל מכליה והתנוונות. והרי ביאליק הוא שהשקיע (ביחד עם רבניצקי) הרבה כוחות כדי לעשות יהדות זו קניינן של שכבות רחבות ביותר בעמנו על-ידי „ספר-האגדה“. ביאליק כתב גם פירוש למשנה וביאר את שירי רשב"ג ורמב"ע.

ואולם ביאליק זה, שמחבב כל-כך את היהדות הישנה וחושף את אוצרותיה בשביל הקהל הרחב, כותב מיד לאחר שנסתיים „ספר-האגדה“, שיר בשם „לפני ארון-הספרים“, שבו הוא מביע את ספקותיו, אם כדאי לעסוק בספרים עתיקים ולהתאבק בעפר-רגליהם של גדולי-העבר בשעה שבעולם נתעוררו שאלות חדשות, חיות וסוערות. בשיר מצוין זה אנו מוצאים את החרוזים האפייניים הללו:

...נתאלמנו ונפיקם

וְכֹל אֹת וְאֹת לְנַפְשָׁהּ הִיא יְתוּמָה —

הַעֲיִנִי כְהִתָּה אִם אֲזַנִּי כְבֹדָה

או אַתָּם רָקַב אַתָּם, מִתִּי-עוֹלָם,

וְשָׂרִיד אֵין לָכֶם עוֹד בְּאַרְצ־חַיִּים?

רוב מבקריו רואים בביאליק רק את האפולונגט של בית-המדרש הישן ושל מוסר-היהדות ברוחו של ספר „חובות הלבבות“. בוודאי, ביאליק דגל תמיד בהשקפותיה המוסריות הנעלות של היהדות המקורית. בוודאי במקום להיות רודף בחר ביאליק לעמו מצב של נרדף, במקום להיות עולב — מצב של נעלב. הרי הוא שכתב:

מְהִיֹּת כְּפִיר בֵּין כְּפִירִים אֶסְפָּה עִם כְּבָשִׁים.

ואולם יש גם ביאליק אחר. ביאליק, שיודע לשנוא ולזעום שלא כבעל „חובות-הלבבות“.

מי לנו יהודי הולך בדרכי הנביאים יותר משד"ל? — ואף על-פי-כן הוא שאמר בפירושו: „אם נרחיק מעל אדמת השיר רוח השנאה והנקמה, לפני קרתו מי יעמוד?“ (אגרות שד"ל, כרך ו', עמ' 179).

ומי לנו יהודי מוסרי מרש"י הצנוע והעניו, ששד"ל רואה בו את הסמל של היהדות המקורית? — והנה זה לא כבר נתפרסמה ברבעון „תרביץ“ (שנה י"ב, עמ' 70—74) על-ידי ד"ר א. ח. פריימאן „תוכחה לרש"י“, שיש בה קללות אימות לרודפים ולמענים את ישראל, שאין כדוגמתן אפילו ב„ברוך ממאנצה“ של שרניחובסקי.

רבים ראו ורואים את ביאליק כמחייב-הגלות. ואולם רק מעטים שנאו את הגלות כמו ששנא אותה ביאליק. כי ביאליק, שידע לאהוב, ידע גם לשנוא. לשנוא שנאת-מות, לשנוא בכל רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו. ושנאה עזת כזו היה ביאליק שונא את הגלות. הוא שנא את הצרות, שאין להן סוף ואין להן טעם, של הגלות ההולכת ונמשכת עד קץ, והוא שנא את הפאסיביות של היהודים כלפי הצרות הללו.

הרי הוא הוא שדיבר בשנאה בוערת כאש ב„מעיר-ההריגה“ שלו על „אחיך ובני עמך ובני-בניהם של המכבים, ניני האריות, שאב הרחמים וזרע הקדושים, אשר

מנוסת-עֲבָרִים נָסוּ וּמִחְבֵּא-פְּשָׁשִׁים הִתְבָּאוּ

וְיָמוּתוּ מוֹת-כְּבָבִים שָׁם בְּאֶשֶׁר נִמְצְאוּ.

והוא מתאר בטואמה איומה זו, כיצד תולכים היתנדים לאחר גמר הפרעות לבתי-התפילה:

וְהָנָה הֵם מִתּוֹפְסִים עַל לְבָבֵיהֶם וּמִתְנַדִּים עַל עֲוֹנָם.

לְאמֹר: אֲשַׁמְנוּ בְּגַדְנוּ — וְלָכֵם לֹא נֶאֱמִין בְּפִיהֶם.

ואמנם, כיצד יאמינו, שהם אשמים מפני שחטאו? —

הִתְחַטָּא עֲצָב נַפְיָךְ וְאִם שְׁבַר־חַרֶּשׁ יִאֲשָׁמוּ?

וכאן מתפרץ המשורר בדברי-זעם, בדברי חירוף וגידוף כלפי

מעלה, שלא נשמעו כמותם בספרות העברית מעולם. אלוהים כביכול עצמו דורש מן העם, שיחדל להתחנן ולהתרפט, שיקום ויריט את גס-המרד נגד גורלו האיום, נגד האלהים כביכול בכבודו ובעצמו:

וְלֵמָּה זֶה יִתְחַנְּנוּ אֵלַי? — דְּבַר אֱלֹהִים וַיִּרְעְמוּ!

יְרִימוּ אֲגָרוֹף כְּנַגְדִי וַיִּתְבְּעוּ אֶת עֵלְבוֹנָם,

אֶת עֵלְבוֹן כָּל הַדּוֹרוֹת מֵרֵאשִׁים וְעַד סוֹסָם,

וַיִּפְּצוּ הַשָּׁמַיִם וַיִּכְסְאוּ בְּאֲגָרוֹסָם...

וְזֶה בִּיאֲלִיק הַמִּסְלַחַן וְ"מַחִיב־הַגְּלוּת"!

ואילו היה ביאליק חי בימינו אלה והיה רואה, כיצד הגיבה היהדות על החורבנות האיומים בגרמניה, אוסטריה, איטליה, רומניה, פולניה, צ'כוסלובאקיה, צרפת ובארצות, שבאו תחת השלטון הסובייטי (הרי זולת העלבון אין הבדל בין הדיכוי הרוסי לבין הדיכוי הגרמני: זה משמיד את הנשמה וזה—את הגוף), — באילו דברי-זעם היה מתפרץ! — היהדות, באמריקה הרי-היתה מפחדת תחילה להגיב על המעשים הנוראים הנעשים בכל מקום ליהודים, שמא יאמרו, שהיא הגורמת למלחמה בנאצים! כלום אין סחדנות זו גרועה שבעים ושבע פעמים מפחדנותם של יהודי-קיסרינו בשעתם? אמנם, תגובה אחת יודעת היהדות הגלותית של זמננו על החורבנות — וביאליק מדבר על תגובה זו בחימה כבושה: אחר הפרעות ברוסיה הצאריסטית יוצאים היהודים המוכים אל הרחובות ואל תדרכים, תושפים את פצעיהם ומבקשים נדבות. והרי כך מגיבה היהדות גם עכשיו על החורבנות החדשים: היא עוסקת בקיבוץ-נדבות, במגביות חדשות לבקרים... וביאליק זועם וצווח:

לְבֵית־הַקְּבָרוֹת, קִבְּצֵנִים! וַחֲפָרְתֶם עֲצָמוֹת אֲבוֹתֵיכֶם

וְעֲצָמוֹת אֲמִיכֶם הַקְּדוּשִׁים, וּמְלֹאתֶם תַּרְמִילֵיכֶם,

וְעֲמַסְתֶּם אוֹתָם עַל שֶׁכֶם וַיִּצְאֲתֶם לְדֶרֶךְ, עֲתִידִים

לְעֲשׂוֹת בָּהֶם סְחֹרָה בְּכָל הַיְרִידִים —

וְקִרְאתֶם לְחֶסֶד־לְאֻמִּים, וְהִתְפַּלְלֲתֶם לְרַחֲמֵי־גוֹיִם,

וּכְאֲשֶׁר פָּשַׁטְתֶּם יָד תַּסְשׁוּטוּ, וּכְאֲשֶׁר שָׁנַרְתֶּם תִּשְׁנֹרְרוּ.

וחשיר האפי הגדול שלו „מתי-מדבר“, שהכל מוצאים בו את האפותיאווה של הגלות, הרי בעצם אף הוא אינו אלא התקפה עצומה על היהדות הגלותית. אמנם, ענקים הם „מתי-המדבר“: בני-הגלות תקיפים הם בדעתם ואינם נכנעים: אין בכוחו של שום צר ואויב להביא עליהם כליה, ולפעמים הם גם מתמרדים נגד הגלות עצמה על-ידי תנועות משיחיות. ואולם מה סופן של המרידות הללו? מה סופה של גבורתם העצומה? — סופה רפיפות וכשלון. זוהי גבורה פאסיבית ולא אקטיבית. כי סוף-סוף לא בני-אדם חיים לפנינו, אלא מתים. מתים גדולים, תקיפים, נועזים, אבל רוח-חיים אין בהם. כך ראה ביאליק את היהדות הגלותית באספקלריה המיוחדת שלו. ובמה מסיים ביאליק את שירו המדכא „דבר“ ואת „מגילת-האש“ שלו? כלום לא באבדנה של היהדות הגלותית, כלום לא בגלישתה לתוך התהום? אם לא יבוא קץ לגלות, תלך היהדות לאבדון אף לדעתו של ביאליק.

ובנוגע ליחסו אל רודפינו ולוחצינו, הרי ידע להביע את שנאתו העזה לעולם המענה אותנו בביטויים, שקשה למצוא דוגמתם בספרותנו:

מתהם-האבדון העלו לי שירת-החרפן

שחורה באודי-לבבכם.

שאוה בגוים ופוצו בזעומי-אלוה

ותתו נחליה על ראשם;

וזרעם בה אבדן וכליה על כל שדמותיהם

אי-ש-איש סביב ארבע אמותיו.

וצלכם פי חלוף עלי תבצלת-גנתם —

ושחנה ומתה;

וצינכם פי תקנע בשישם ובפסל-משכיתם —

ונשפר בחרש.

ישחוק קחו עמכם, שחוק מר בלענה, אבירי,

אשר בו תמיתו — — —

ובשירו האיום „ידעתי, בליל-ערסלי“ הוא תוקף את העולם המלא צביעות וחנופה, שמרים את דגל-החירות, כביכול, את „נס-החנופה“. עולם זה לא איכפת לו, אם מוסיפים השמיד את העם האומלל שבאומללים, והמשורר מסיים את השיר בשני חרוזים, שבאמת אין בהם משום סיום :

וְאַל-נְקָמוֹת, שְׂצוּעַ בְּרָבּוֹ, יָקוּם וַיִּשְׁאַג

וּבְחֶרְבוֹ הַגְּדוֹלָה יֵצֵא...

וכי אין זו „חרבו הגדולה“ של „אל-נקמות“, שמתנפסת כיום על ראש האנושיות כולה?...

ביאליק מתנגד לנקמה, ואולם מפני-מה? — מפני ש, נקמה כזאת, נקמת דם ילד קטן, עוד לא ברא השטן. אין נקמה כזו, שיש בה כדי תשלום וגמול על כל העינויים הנוראים, שנגרמו לעם-ישראל במשך דורות לעשרות, והוא מסיים את שירו „על השחיטה“ בקללה איומה:

וַיִּקְרַב הַדָּם אֶת הַתְּהוֹמוֹם!

וַיִּקְרַב הַדָּם צַד תְּהוֹמוֹת-מַחֲשָׁפִים

וְאָבֵל בְּחוֹשֶׁךְ וְקִטְרַת שָׁם

כָּל מוֹסְדוֹת-הָאָרֶץ הַנִּמְקִים!

כך מדבר ביאליק כשהוא מסתלק מנקמה, וכי אין בקללה זו נקמה מאוימת ביותר?

לפנינו, כפי שאנו רואים, שני ביאליקים, וביאליק השני אינו פחות אמיתי מן הראשון, אלא שבני-אדם קצרי-ראיה ראו בשיריו רק פשרנות וסלחנות וחיוב-הגלות, והנוער שלנו האמין, שאמנם כך הדבר ושאין ביאליק אלא אחד: זה של „על סף בית-המדרש“, באמת ביאליק הוא שונה הרבה מזה, שתארו מבקרינו עד עכשיו, יש ביאליק אחר, שהוא שייך כולו לנוער הלאומי הגא והלוחם, ואין לתמוה כלל, שיש שני ביאליקים, כי ביאליק הוא יהודי אמיתי, יהודי ולא נוצרי.

מהו ההבדל העיקרי בין יהדות ונצרות ?

בנצרות, כמו גם בבודהיזם, יש השקפות מוסריות לא פחות נעלות משיש ביהדות. אלא שהנצרות והבודהיזם יודעים רק את הפרט והצלת-נשמתו על-ידי אמונה ועל-ידי מעשים טובים לפרטים אחרים; החברה, המדינה והאומה אינן מעניינות אותם ביותר בתור קולקטיבים. והיהדות, להפך, אינה מכרת בחיים מושלמים מחוץ לחברה, מחוץ למדינה ולאומה. לדעתה, מחוץ לקיבוצים הציבוריים לא יתקנו גם חיי-הפרט. ולפיכך אין ביהדות נזירים ומנזרים, שהם קיימים גם בתוך הנוצרים (ביטלו אותם רק הפרוטסטנטים, שנתקרבו ליהדות) וגם בתוך הבודהיסטים.

ומכיוון שכך, מכיוון שעיקר-חיו של אדם הם בתוך החברה, המדינה והאומה, אי-אפשר שהמוסריות שלו תהא תמיד קבועה ויציבה, בלא שינוי. על מעשיה השונים של החברה האנושית מוכרחת לבוא גם תגובה שונה, ודאי, המוסר כשהוא לעצמו קיים תמיד בעינו; אבל חלים שינויים בהגשמתו בהתאם למצב. ולפיכך אותה יהדות עצמה, שבספרי-יונה היא מרחמת אפילו על ניוה, עיר-הבירה של העם המחריב את ממלכת-ישראל; אותה יהדות, שמצוה לרחם לא רק על השונא, אלא אפילו על חמורו של זה (כי תראה חמור-שונאך רובץ תחת פשו — עזוב תעזוב עמו) — אותה יהדות עצמה, בשעה שהמצב גורם או בשעה שהלב מלא זעם על הנגישות הבלתי-פוסקות, יודעת לצוות: „לא תחיה כל-נשמה“, „מחה תמחה את זכר עמלק“, או אפילו לשאוג מנהמת-הלב את הדברים הנוראים הללו: „אשרי שיאחו וניפץ את עולליך אל הסלע!“.

היכן תמצא ספר מלא רוך, אהבה ורחמים אל האדם בכל חולשותיו כספרת-הילים? — והרי ביחד עם כל אלה הוא כולו שופע שגאה עזה אל הרשע והתמם והוא כולו תפילה לאלהים, שישימד את הרשעים וימחה אותם מתחת שמי-השמים.

והיהדות התלמודית, שעל השירה, שָׁרוּ משה ובני-ישראל לאחר שטבעו המצריים בים-סוף, אמרה: „מעשי-ידי טובעים

בים ואתה אומר שירה? — אותה יהדות עצמה אמרה: גדולה נקמה, שניתנה בין שתי אותיות, שנאמר: אל-נקמות ה'". ומכיון שביאליק הוא יהודי, ולא נוצרי או בודהיסטן, הרי באו גם בו לידי גילוי שני מיני-יהדות הללו, שבעצם אינן אלא יהדות אחת. הכל לפי המשיבות והמעשים ההכרחיים. חושבני, שלא „מתי-מדבר“ הם האידיאל של ביאליק, אלא התקופה של „מתי-מדבר האחרונים“, התקופה של „משה מת ויהושע מכניס“ — „דור אחרון לשעבוד וראשון לגאולה“, שהלך לכבוש את ארצו כדי לחיות בה חיי חירות וצדק גם יחד.

ירושלים-תלסיות, ז' בסת, תש"א.